

1. Увод

У српској историји XIX века није било политичке личности која је оштрином своје критике постојећег поретка и духовног живота проузроковала – према речима Јована Скерлића – „ерупцију идеја“, каква се ни пре ни после у Србији није видела, као што је био Светозар Марковић. Он је из вишеструких разлога изузетно значајна појава у политичком развоју Србије. О његовом животу и раду написано је до сада више озбиљних научних расправа у којима је различито вреднована оригиналност његових идеја, посебно програма о организовању државе на начелу самоуправе као темељу народног благостања. [1] Марковић је тај програм политичког и друштвеног преображаја сукцесивно дорађивао према захтевима историјског тренутка и социјалних прилика тадашње Србије, а у оквирима једне шире правно-политичке и економске визије српског друштва, засноване на колективном народном привређивању, осећању алтруизма и солидарности мирних и задовољних људи у својим локалним срединама. Иако ове идеје звуче веома јасно, прецизно и консолидовано, Марковић је у свом интелектуалном и политичком раду остао разбацан, несрећан, недоречен, понекад и контрадикторан. То се може објаснити његовом живом и јакобинском природом, младалачким полетом, талентом за полемику и писање, те жељом за стицање новог и ширег знања.

Он је писао о многим темама и проблемима: о националном питању, политици, праву, идеологији, економији, књижевности, па чак и о свакодневним практичним стварима. [2] Област његовог интересовања била је заиста широка. Уз бугарског књижевника, теоретичара и револуционара Љубена Каравелова, одлучно је започео борбу против романтизма у књижевности, залажући се за реализам. По његовом мишљењу реализам је много кориснији за друштво, јер својим приступом према људском животу обезбеђује литератури да оствари своју примарну друштвену функцију – педагошко-просветитељску мисију.

[3]

Даровит, речит и амбициозан често је умео исправно да уочи стварне политичке и економске проблеме, али их је у жељи да докаже веродостојност својих теорија, често објашњавао с ђачком наивношћу и неуверљивим доказима. Прерана смрт га је спречила да своје мисли уобличи у једну стабилну и кохерентну политичку доктрину. [4] Недостатак систематичности у свом раду Светозар Марковић је надокнађивао успешном интерпретацијом идеја у које је дубоко веровао. Његова размишљања и аргументи су

мало кога остављали равнодушним. Либерали и конзервативци су га жестоко нападали, док је нови српски нараштај видео у њему весника једног новог времена и правца у политици. Његово визионарско штиво „Србија на истоку“ које је написао када је имао само двадесет седам година живота, изазвало је велику пажњу тадашње српске јавности. У том штиву, Марковић је – према речима Предрага Палавестре – покушао да осмисли велики историјски и расколнички судар патријархалне заједнице и грађанског друштва. [

[5]

Наслутио је да ће ослобођена, усправљена и у европском духу демократизована и просвећена Србија бити кључ модерне балканске историје, и да ће од њеног међународног положаја зависити начин решавања Источног питања.

[6]

И заиста, овакав подухват је могла да оствари само личност с великим интелектуалним могућностима и широким образовањем. Отуд се Марковићев интелектуални развој показује као добар пут за сазнање његових идеја, па самим тим и његовог виђења српског националног питања на Балкану.

2. Интелектуални развој Светозара Марковића

Светозар Марковић је рођен у Зајечару или Јагодини 1846. године. Детињство је провео у многим српским селима. И сам пореклом из полуплеменске патријархалне средине каква је била стара Србија, [7] Марковић је добро познавао уређење српских породичних задруга на селу око половине XIX века. [8]

Оно ће му касније послужити као основа за израду концепта преуређења државе као савеза општина, заснованих на колективном власништву, привређивању и управљању.

Оно што је важно нагласити јесте чињеница да је Светозар Марковић прешао еволутивни пут од залагања за изворне идеје социјализма до залагања за идеје демократског радикализма.

За време његовог одрастања, када је похађао основну школу и нижу гимназију, у Србији су се оствариле значајне промене у држави и друштву. Уставобранитељски режим са хијерархијски уређеном бирократском структуром, све више је показивао знаке опадања и декаденције. Села су падала у прве привредне кризе услед убрзаног распадања породичних задруга, пропасти аутаркичног кућног привређивања и појаве првих тржишних односа. Вишу гимназију и Технички факултет Марковић је похађао у Београду 1860-1866. године, у време Михаиловог просвећеног апсолутизма, са свим кореним уставним и политичким реформама које су изазвале живо интересовање код њега:

Пише: Мирослав Свирчевић
недеља, 15 август 2010 12:20

јачање владалачке власти и опадање Државног савета, полицијско турсорство над општинама, национални романтизам и борба либерала против кнеза. У то време је и сам био члан Уједињене омладине српске и присталица либерала, као и њиховог вођа Владимира Јовановића. Попут осталог српског нараштаја и Марковић је био привржен заносном националном романтизму. Под таквим идеолошким упливом напустио је Србију 1866. године, и отишао у Русију да продужи студије на Техничком факултету у Петрограду као државни питомац. И то је био преломни догађај у његовом кратком животу. Марковић је затекао ову земљу у великом превирању. После укидања кметства појавили су се први социјално-политички покрети који су веома брзо освојили руске интелектуалце. У овакву средину, узбуркану и занесену жељом да се спроведу преко потребне политичке и друштвене реформе у циљу модернизације руског друштва, упао је Марковић, и сам одушевљен идеологијом и стремљењем руских револуционарних демократа. Највећи утицај на њега оставио је Николај Чернишевски, а посебно његов социјално-економски концепт очувања и унапређења заједничког живота у *Миру* (облик руске породичне задруге), заснованом на колективној својини његових житеља. Исто тако, стајао је под утицајем Николаја Доброљубова и Петра Лаврова. Сматрајући да је социјалистички концепт преуређења друштва управо оно што недостаје цивилизованом свету, самоуверено је одлучио да крене у политичку агитацију у циљу популаризације социјалистичких идеала. Тако је и постао члан и секретар „Општине“

српског студентског друштва у руској престоници са врло амбициозним циљевима.

Руски социјализам је вазда био Марковићев „идеолошки бунар“ из којег је редовно црпио идеје, чак и за време свог боравка у Швајцарској у којој се упознао с идеологијом западног социјализма. Читао је дела Карла Маркса, Фердинанда Ласала и Карла Диринга. Од француских социјалиста читао је Пјера Прудона и Луја Блана. Тај дух западног социјализма просто је опчинио и његове другове (Ђура Љочић, Пера Велимировић, Љубомир Белимарковић, Никола Пашић), који су са њим заједно студирали на универзитету у Цириху. Ново искуство у Швајцарској утицало је на његову политичку активност у Србији. Пошто је изгубио државну стипендију због беспштедне критике Намесничког устава, Марковић се вратио у Србију после четири године боравка у иностранству. Био је спреман да се потпуно упусти у борбу за корените друштвене и економске реформе у Србији према социјалистичком обрасцу, тј. у духу „нове науке“.

Марковићева политичка делатност у Србији пада у време када је „партајство“ (партизанство) почело да царује у јавној управи, када су окружни и срески начелници постајали све разузданији и несноснији према народу, и када су државни и општински терети били далеко одмакли изнад економских могућности и финансијске снаге сељаштва. Као предводник нараштаја школских омладинаца који ће само неколико година касније формирати Народну радикалну странку (1881), Марковић се, и по цену сопствене слободе суочио са Намесничким режимом за шта је требало много храбрости и јаким нерава.

Покушавајући да прилагоди српској социјалној средини концепт Николаја Чернишевског о очувању руског *Мира*, Марковић је показао доста – како је то оценио Слободан Јовановић – књишке наивности. Он је заправо превидео чињеницу да је Србија имала битно другачије историјско искуство и социјално-економски развој у односу на Русију.

Схвативши где је погрешио Марковић је дошао до сазнања да је економска страна његовог социјалистичког програма нереална и непримењива у српској средини, а за сељаке још неуверљива и политички неприхватљива. Због тога ју је он све више изостављао у својим познијим радовима и новинским чланцима, тако да се макар и невољно, лагано удаљавао од својих првобитних социјалистичких узора и приближавао доктрини демократског радикализма. Његове мисли су све више ишле у правцу остварења искључиво коренитих политичких промена у Србији. Ову чињеницу доказују сукцесивна дорађивања програма о увођењу истинске локалне самоуправе, као и чланци у „Јавности“ и „Ослобођењу“.

После 1873, његова делатност превасходно је била усмерена на борбу за доношење новог слободоумног устава и супротстављање бирократском државном апарату. Залажући се за принцип да Народна скупштина треба да добије право законодавне иницијативе и право избора министара, те председника Министарског савета, а да право владаоца треба да буде ограничено само на суспензивни вето у законодавству, Марковић је потпуно напустио револуционарни пут као метод борбе за политичке и друштвене промене, приближивши се идеји успостављања парламентарне демократије.

[\[9\]](#)

То је била велика промена у његовом размишљању која је била пропраћена и значајним дорађивањем концепта преустројства државне организације и локалних институција: од општине као привредне, политичке и социјалне јединице дошао је до општине као превасходно политичке јединице са значајним овлашћењима у области управљања општим пословима.

Еволуција у Марковићевом политичком размишљању доказује право шаренило идеолошких извора који су утицали на његове политичке идеје, па самим тим и на „сликање“ његовог идеолошког портрета. Његова оштра критика намесничког правно-политичког поретка провоцирала је готово све редом: присталице су му се неизмерно дивиле, противници су га дубоко презирали. Он је својим идејама толико узбуркао тадашњу српску јавност да је после његових агитација свака расправа о увођењу, макар општинске самоуправе у Србији, постала готово нормална, свакодневна ствар. Захваљујући Светозару Марковићу свест о потреби веће самосталности општина и других локалних јединица као и о њиховом организовању на принципу самоуправе, све

је више пуштала корене у Србији. О томе сведочи и чувени протест крагујевачких радника од 1875. године, познат под називом „Црвени барјак“, због полицијског поништавања резултата општинских избора на захтев либерала, који су изгубили општинску управу у Крагујевцу. [\[10\]](#)

Напоследку, Марковићеве идеје су у нешто измењеном облику прихватили и потоњи политички делатници и организације: најпре Адам Богосављевић и његови народњаци, а затим Народна радикална странка, којој је и пошло за руком да их у разблаженој форми преточи у законске параграфе (Закон о општинама од 1889, Закон о уређењу округа и срезова од 1890.), те Самостална радикална странка (формирана 1901. године после фузије напредњака и радикала на иницијативу краља Александра Обреновића) која је отворено истицала да баштини идеје Светозара Марковића. Поводом тридесетогодишњице од његове смрти у „Одјеку“ (званични лист самосталних радикала) објављен је помен на Марковићево име и дело. Из пера лица, које се потписало иницијалима Г.М [\[11\]](#), изашао је чланак под називом „Светозар Марковић“. У њему је, бираним речима и с пијететом одата почаст човеку кога су самосталци сматрали зачетником свог покрета. [\[12\]](#)

3. Светозар Марковић и српско национално питање

За разлику од Илије Гарашанина и њему блиских конзервативаца који су своје политичке идеје црпили из карактера уставобранитељског режима, светоандрејских либерала Владимира Јовановића који су веома успешно спајали национализам са политичком слободом, и кнеза Михаила који је владао по моделу просвећеног апсолутисте како би у погодном тренутку подигао балканске хришћане на устанак против Османског царства, Светозар Марковић је представљао прави пример „авангардног“ политичког промишљања. Издвајајући се из већ учмале романтичарске српске средине, он је био зачетник једног новог облика национализма. У тумачењу српског националног питања Марковић је отишао много даље од Гарашанина, либерала и кнеза Михаила. Он је основну претпоставку за ослобођење – као што је већ речено - видео у коренитим друштвеним променама. И управо се у овом питању може видети колико је Марковић био далековид (премда у великој мери конфузан). Он је схватао да Србија мора најпре постати слободна изнутра да би постала слободна споља.

Своје основно политичко гледиште изразио је најбоље сам Светозар Марковић: „Социјални преображај изнутра, на основу народног суверенитета и општинске самоуправе, револуција у Турској и федерација на Балканском полуострву. [\[13\]](#) Затим је приступио разради овог размишљања, које је сукцесивно образлагао и објављивао у

својим гласницима.

Прва компонента Марковићевог национализма јесте идеја о слободном српском друштву. Тек када Срби освоје унутрашњу слободу (наравно у складу са учењем „нове науке“ и програмом који је сам израдио), укину монархију, развласте бирократију, уведу парламентаризам и економски ојачају, могу се посветити решавању питања своје спољне слободе.

Освајање независности је друга компонента Марковићевог погледа на српско национално питање. Попут уствобранитеља, либерала и кнеза Михаила, и Марковић је сматрао да је примаран услов за стицање спољне слободе рушење двају царстава која су представљала непремостиве баријере за неометан и успешан развитак српског друштва – аустроугарског и османског. У вези с тим, Марковић је заступао став да Србија може уништити турску власт само оружаним средствима – револуцијом.

О том питању као и о идеалу српског јединства, које је више разматрао као теоријску могућност а мање као реално оствариву политичку пројекцију, Марковић је писао овако: „Мисао српско јединство, то је најреволуционарнија мисао што постоји на целом Балканском полуострву од Стамбола до Беча. Та мисао садржи већ у себи уништење Аустрије и Турске, престанак Србије и Црне Горе као самосталних кнежевина и преврат у целом политичком склопу српског народа, из делова ове две царевине, из две српске државе постаје једна нова српска држава, то значи – српско јединство“. [\[14\]](#)

И кад говори о српском јединству, Марковић је врло опрезан. Он одбија да прихвати стварање велике српске државе на Балкану, јер у томе види опасност по државне интересе саме Србије. Пишући о томе, он истиче да је таква идеја била само оруђе у рукама домаћих властодржаца и влададуће династије: „Политичка мисао: основати Велику Србију, тј. од данашње српске кнежевине начинити велику полунезависну или сасвим независну дружаву простим присвајањем суседних српских земаља, одговара потпуно унутрашњој политици Србије која је тежила да у земљи утврди неограничену владу династије Обреновића. Таку исту политику терали су владари Сардиније и Пруске, кад су на својој застави износили „Велику Сардинију“ или „Велику Пруску“. Основати Велику Србију значило би пренети владу над Босном и Херцеговином од султана на породицу Обреновића.“ [\[15\]](#)

Марковић је затим разрадио свој став о концепцији балканске федерације која

Пише: Мирослав Свирчевић
недеља, 15 август 2010 12:20

представља значајан елемент његовог погледа на српско национално питање. Из овог става се може видети какво је било његово гледиште о односу Срба према суседним народима. Када говори о балканској федерацији Марковић мисли на српско-бугарску федерацију. Она би била заснована „не по националностима, но по стварним потребама“. „И ова федерација – истиче Марковић - може се врло лако раширити у федерацију народа на Балканском полуострву и још даље ако се узму у рачун наши суседи преко Саве и Дунава.“ [\[16\]](#)

Јасно се види да се Светозар Марковић залагао за чврсто српско-бугарско јединство, налазећи у томе поуздане гаранције за мир и просперитет Балканског полуострва. Имајући у виду да му је један од најбољих пријатеља и сарадника био Љубен Каравелов, сасвим је разумљива његова мисао о потреби стварања српско-бугарске федерације.

Као што се може запазити, Марковић је, иако политички реалиста, и сам помало упао у романтичарске, веома наивне и тешко оствариве визије. Без обзира на то, српско-бугарска сарадња је за њега представљала основу мира и просперитета на Балкану. То је за њега било толико природно и логично савезништво, да је олако прешао преко свих оних околности (интереси великих сила и борбе балканских политичара да придобију њихову наклоност, тежње балканских народа да присвоје што већи део османске државне територије, нерешено црквено питање у Турској итд.), које су могле да поремете „српско-бугарску идилу“, насталу још за време боравка бугарских револуционара у Београду и Новом Саду током шездесетих година XIX века. А упрво су ове околности веома често квариле односе Србије и Бугарске, доводећи их повремено до сукоба а у најкритичнијим тренуцима и до тешких ратних разрачунавања. Све ове околности Марковић је некако забашурио, вероватно сматрајући да се његово лично пријатељство са Љубеном Каравеловим може лако пренети на већину Срба и Бугара. Због тога се и његов пропуст да упозори на околности које су могле реметити српско-бугарске односе, показује као озбиљан недостатак концепције о балканској федерацији.

У погледу односа према Хрватима, може се рећи да је Марковић био веома скептичан према њима. Чини се да им није много веровао, сматрајући их веома непоузданим партнером. Премда је у свом концепту балканске федерације допуштао могућност да се и Хрвати нађу у њему, он је то примао сасвим условно. О томе сведочи следећи цитат из „Раденика“: „Изричући ово јавно, ми смо у исто време одредили одношаје спрам Срба и Хрвата у Аустрији. Ми ћемо с њима бити све донде док је њихова радња управљена на то да садашња Аустрија нестане“. [\[17\]](#)

Пише: Мирослав Свирчевић
недеља, 15 август 2010 12:20

Може се запазити да је Марковић изразио велики опрез када су у питању односи Срба и Хрвата. Сарадњу с њима је допуштао само у случају подударна српских и хрватских интереса. Иначе у свим другим ситуацијама би сарадња Срба с Хрватима била потпуно искључена.

Марковић је слично размишљао и о односима Срба са другим суседним народима. Као велики противник Османске и Хабсбуршке монархије, и као скептик по питању могуће српско-хрватске сарадње, Марковић је нагласио да му идеја о вишенационалним државама уопште није била блиска. Он је саветовао Србе да се не упуштају у непроверене и сумњиве политичке аранжмане пошто се у њима крије опасност по државне интересе саме Србије. Оваква порука се јасно може уочити и у његовој, већ поменутој књизи „Србија на истоку“, када је врло убедљиво објашњавао опасности од нереалних територијалних претензија: „Српски народ у Турској царевини једва да броји више од 2.5 милиона људи. Па рецимо да српска монархија задобије у своју државу и остале Србе који живе у Аустроугарској, то је тек мала држава од 5 милиона. Може ли таква држава да присаједини себи више од 10 милиона других народности? Па то би било нешто налик на Аустрију или Угарску, што по тврђењу самих српских државника не може да постоји! Је ли вредно да се српски народ бори за такву бесмислицу само зато што српски државници желе да опонашају Кавура или Бизмарка“? [\[18\]](#)

На крају ове анализе можемо извести следећи закључак: Светозар Марковић је и поред разбарушених, каткад контрадикторних и несређених идеја припадао новој категорији српских националиста, потпуно различитих у односу на дотадашње. За њега је коренита друштвена реформа у Србији била неопходан услов за национално ослобођење. Тај мукотрпни процес унутрашње еманципације и спољашњег ослобођења видео је у чврстој српско-бугарској сарадњи с изгледом да прерасте у федерацију, засновану на реалним интересима а не на националном романтизму. Сарадњу са осталим народима, посебно са Хрватима, узимао је условно и с резервом. Није упадао у замку интернационализма и фантастичних панславистичких пројекција. За њега је постојала само Србија.

4. Закључак

Од свих српских политичких идеолога, за Светозара Марковића је најтеже тврдити шта је стварно мислио. Жељан нових сазнања упијао је политичке и идеолошке утицаје са различитих страна, што је у његовом размишљању створило збрку идеја и порука. Због тога његове идеје често делују неутемељено, незрело, ђачки наивно и недовршено. То се може видети и на примеру тумачења српског националног питања, које се креће на широком распону од националног ослобођења и рушења Аустроугарске и Османског

царства до идеје о балканској федерацији. Упркос томе, стиче се утисак да је Марковић, пишући о овим стварима, имао на уму искључиво српске националне интересе. Све што је говорио, агитовао, предлагао или практично радио, имало је за основу српски национални интерес. По свему овоме јасно се види да је Светозар Марковић био прави српски националиста: додуше, националиста посебног, за оно време модернијег кова, али ипак националиста. Повесница његовог кратког али изузетно динамичног и плодног живота ће остати истинско сведочанство о томе у српској политичкој историји.

[1] Најважније су следеће расправе о Светозару Марковићу: Ј. Скерлић, *Светозар Марковић – његов живот, рад и идеје*), Београд, 1922; С. Јовановић, *Светозар Марковић, Политичке и правне расправе*, том 2, Београд, 1991; В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд, 1983, Л. Перовић, *Српски социјалисти XIX века*, књига 1, 2. и 3, Београд, 1985, 1994; W. McClellan, *Svetozar Markovic and the origins of Balkan Socialism*, Princeton University Press, New Jersey, 1964.

[2] Нпр. *Раденик* је писао о манама жупског вина, о сејању дувана, глицерину као леку од опекотина и сл.

[3] П. Палавестра, *Балканско опредељење Светозара Марковића и Љубена Каравелова*; Л. Кирова, *Любен Каравелов, Светозар Маркович и българската и срџбска реалистична проза, Светозар Марковић и Љубен Каравелов – У контексту словенске књижевности и културе*, Београд, 1992, 9-14, 131-139.

[4] Светозар Марковић је умро веома млад. Није био навршио ни тридесету годину. Био је осуђен за неколико *штампарских кривица*, тј. за чланке које је објављивао у *Јавност* и (бр. 7,

13, 23, за 1874.). Издржао је 9 месеци казне у Пожаревачком затвору што је довело до нарушавања његовог, иначе лошег здравственог стања. У затвору је добио туберкулозу. После издржане казне отишао је у Трст на лечење, али већ је било доцкан. Његово тело је коначно попустило и Светозар је издахнуо 18. фебруара 1875; О последњим данима Светозара Марковића видети у:

Застава,
бр. 31. 1875.

[5] П. Палавестра, исто, 12-13.

[6] П. Палавестра, исто, 13.

[7] Породица Светозара Марковића води порекло из Старог Колашина. Светозаров деда Марко (по којем је породица названа *Марковић* – прим.М.С.) доселио се у Србију око 1820. Светозар га је добро памтио. У писму својој пријатељици Анки Нинковић, објашњавајући наступе прекости и жестине у свом карактеру, написао је да је његов деда по оцу (Марко – прим.М.С.) био хајдук 20 година, и да је био познат по својој незгодној нарави. Отац Радоје је био полицијски чиновник. Службу је претежно вршио у источној Србији и моравским срезевима (Ј. Скерлић, *Светозар Марковић (његов живот, рад и идеје)*, Београд, 1922, 11-13.

[8] У оваквим правно-политичким, социјалним и економским приликама Светозаревог одрастања би и требало тражити узроке његовог одушевљења за руски *Мир* (породична задруга) за који је сазнао читајући дела Николаја Чернишевског.

[9] С. Марковић, *Програм из 1873*, Сабрани списи, том 3, Београд, 1965, 235-236.

[10] Избори су били организовани на основу релативно либералног *Закона о изменама и допунама Закона о устројству општина и општинских власти* од 1875, који је усвојен за време младоконзервативне владе Љубомира Каљевића.

[11] Аутор чланка је вероватно био Милан Грол пошто је он био члан редакцијског одбора *Одјека*.

[12] *Одјек*, бр. 48, 26. фебруар 1905

[13] С. Марковић, „Словенска Аустрија и српско јединство“, [у:] *Раденик*, бр. 27, 1871.

[14] С. Марковић, „Социјализам или друштвено питање“, [у:] *Рад*, бр. 22, 1874.

[15] С. Марковић, *Србија на истоку*, Београд, 1965, 217.

[16] С. Марковић, „Социјализам или друштвено питање“, [у:] *Рад*, бр. 22, 1874.

[17] С. Марковић, *Раденик*, бр. 3, 1871.

[18] С. Марковић, *Србија на истоку*, 221.